

© Д. С. ГРЕЧКО, К. Ю. ПЕЛЯШЕНКО* 2022

ЛІПЛЕНИЙ ПОСУД ІЗ РОЗКОПОК ДІЛЯНКИ ВАЛУ БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА

У статті проаналізовано комплекс місцевої ліпленої кераміки з розкопок на поселенні в урочищі Царина Могила в межах Більського городища в 2016—2017 рр. Завдяки чіткому розмежуванню археологічних шарів удалось розділити, схарактеризувати окремо та зробити зіставлення гончарних традицій періодів до, під час та після зведення фортифікаційних споруд Великого Більського городища.

Ключові слова: Лісостеп, Більське городище, скіфський час, фортифікаційні споруди, кераміка, ліплений посуд.

Вивчення будь-якої категорії матеріальної культури в археології зазвичай відбувається в кілька етапів, що пов'язано з різними причинами, серед яких: обсяг накопичених матеріалів, кількість досліджених пам'яток, розвиток методики досліджень, загальний рівень розуміння старожитностей певного періоду на певній території.

Історія вивчення ліпленого посуду скіфського часу Дніпровського лівобережного Лісостепу також пройшла кілька етапів: від збиральництва та перших спроб систематизації до застосування математичних і природничих методів, різних варіантів поєднання й зіставлення матеріалів (Гейко 2011, с. 33-46; Пеляшенко 2020, с. 6-22). Для другої половини ХХ ст. характерним було узагальнення матеріалів стосовно окремих пам'яток і мікрорегіонів із метою їх порівняння, виявлення регіональних та хронологічних відмінностей (Ильинская 1950; 1954; 1957; Ковпаненко 1967; Шрамко 1983; 1987). Сьогодні зна-

чний інтерес викликає повна публікація матеріалів окремих розкопів навіть у межах однієї пам'ятки, особливо якщо це добре стратифіковані об'єкти. Зазначений підхід дозволяє детальніше зафіксувати масовий матеріал в окремих стратиграфічних горизонтах та в подальшому розглядати такі комплекси як першоджерело для будь-яких аналітичних зіставлень.

Особливо це актуально для вивчення керамічних колекцій із розкопок Більського городища. Незважаючи на багаторічну історію досліджень, більшість матеріалів висвітлено в науковій літературі недостатньо. Частина їх була опублікована в узагальнювальних монографіях та окремих статтях, присвячених кераміці (Шрамко 1987; 1983; 1999). Результати досліджень останніх років публікуються в щорічних збірниках «Археологічні дослідження Більського городища», що виходять починаючи з 2013 р. (Корост 2013; 2014; 2016; 2017а; 2017б; 2018). Повна публікація археологічних матеріалів із розкопок давніших років тільки почалася (Шрамко, Шрамко, Задніков 2018; Скорий, Білозор, Супруненко, Кулатова 2019).

У 2016—2017 рр. Більська археологічна експедиція Інституту археології НАН України проводила дослідження захисних споруд в ур. Царина Могила, які дозволили уточнити час створення Великого укріплення Більського городища (рис. 1). Загальна площа розкопу становила 47 м². Під полою насипу валу виявлено заглиблену в материк споруду, яка функціонувала до створення оборонних споруд Великого Більського городища та використовувалась як місце формування зольника після її руйнації внаслідок пожежі. Насип валу з внутрішнього боку був перекритий шарами поселення, яке продовжило функціонувати після його будівництва (Гречко, Крютченко 2017, с. 80-97; Гречко, Крютченко, Ржевуська 2018, с. 42-74). Шари відділялись чітко, що дало змогу відібрати матеріали з окремих хронологічних горизонтів (рис. 2—3).

* ГРЕЧКО Денис Сергійович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник, відділ археології раннього залізного віку, Інститут археології НАН України, ORCID: 0000-0003-3613-795X, grechko@iananu.org.ua.

ПЕЛЯШЕНКО Костянтин Юрійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Музей археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, ORCID: 0000-0002-5445-6949, kpelashenko@gmail.com.

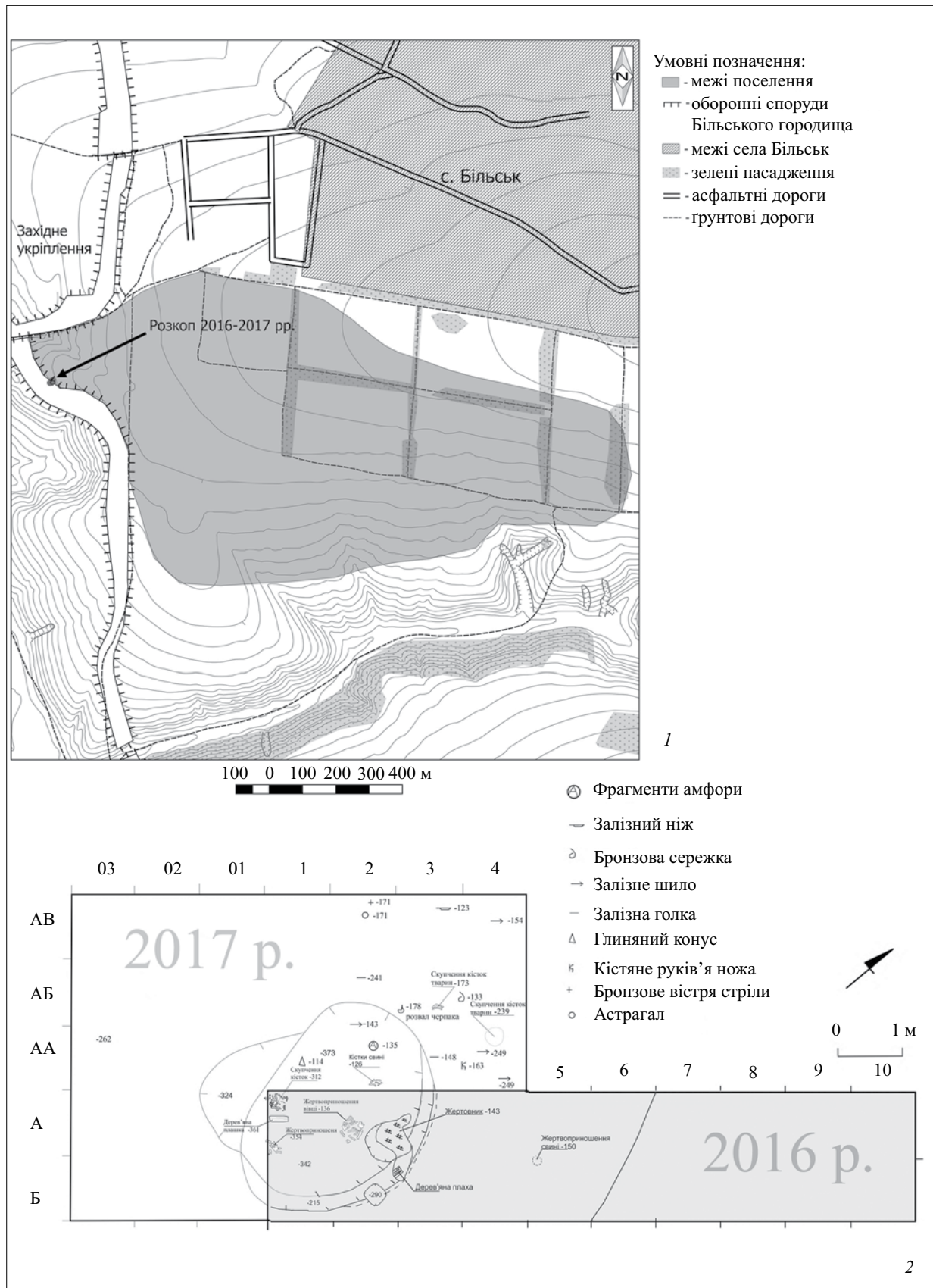

Рис. 1. Поселення в урочищі Царина Могила з нанесенням місця розкопу (1) (план О. М. Шапорди) та план розкопу 2016—2017 рр.(2) (за Гречко та ін. 2018)

Fig. 1. Settlement in the Tsaryna Mohyla tract with a place of the excavation site (1) (O. M. Shaporda's plan) and the 2016—2017 excavation plan (2) (after: Grechko et al. 2018)

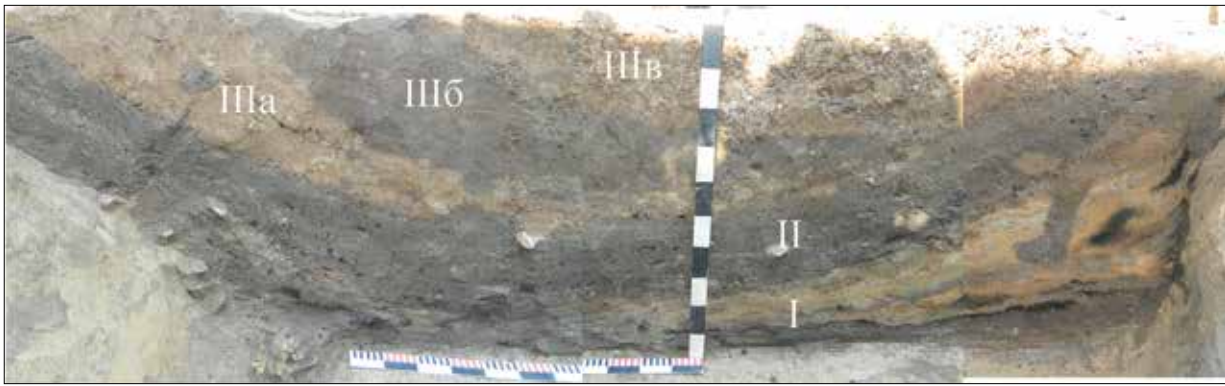

Рис. 2. Стратиграфічний розріз приміщення під валом із позначенням горизонтів (горизонти I—III)
 Fig. 2. Stratigraphic section of the dwelling under the rampart with designation of horizons (horizons I—III)

Метою цієї статті є аналіз керамічного комплексу з розкопок валу Великого Більського городища задля виявлення змін у його складі, які відбулися впродовж формування культурних шарів. Реалізація мети передбачала виконання таких завдань: розрізнення стратиграфічних горизонтів і встановлення їх хронологічних меж на основі виявлених у них датувальних артефактів; розділення всієї колекції ліпленого посуду за стратиграфічними горизонтами; аналіз керамічної колекції з прив'язкою до вже наявної типологічної схеми; порівняльний аналіз категорій і типів посуду між окремими горизонтами.

Стратиграфічні горизонти

Оскільки в статті йдеться про керамічний комплекс із розрізу валу, вважаємо за потрібне навести детальну стратиграфічну характеристику розкопу. Саме факт фіксації під насипом валу споруди, що припинила своє існування внаслідок пожежі, а потім була заповнена зolistим ґрунтом, дозволяє чітко розділити речовий комплекс на дрібні періоди й визначити їхню дату.

Горизонт I. До нього було віднесено матеріали, виявлені в нижній частині заповнення котловану споруди, що складався з придонного шару щільного, втоптаного чорнозему потужністю 0,02—0,05 м, шару пожежі потужністю до 0,5 м (почергово розміщених прошарків вугілля, золи, обвуглених плах, обпаленого ґрунту та кісток тварин) (рис. 2). Цей горизонт пов'язаний з останнім етапом функціонування споруди та її руйнацією внаслідок пожежі.

У ньому виявлено фрагменти ліпленого посуду скіфського часу, глиняне прясельце (рис. 4:

1) та глиняну конічну фішку (рис. 4: 2). Чітких хронологічних індикаторів не знайдено. Керамічний комплекс має аналогії в горизонтах Б2 й В для Західного укріплення (остання чверть VII — третя чверть VI ст. до н. е.) (Шрамко, Шрамко, Задніков 2018, с. 133). Варто відзначити, що поряд при дослідженні зольника № 1 в ур. Царина Могила П. Я. Гавриш також виявив невелику прямокутну споруду, яка загинула у вогні на рубежі VII—VI ст. до н. е., після чого в неї почали скидати побутові відходи, що й стало початком формування зольника (Гавриш 2015, с. 55). Імовірно, пожежі споруд і початок формування зольників є єдиними процесами, які відбулися наприкінці VII — в першій половині VI ст. до н. е. в ур. Царина Могила.

Горизонт II представлений сміттєвим заповненням споруди після пожежі й аналогічним шаром, зафіксованими на давній денній поверхні довкола неї (рис. 2). Його можна пов'язувати з першим етапом створення зольника, який було перервано спорудженням валу Великого Більського городища. Таким чином, котлован приміщення після пожежі перед спорудженням валу якийсь час використовувався як смітник.

У ньому виявлено численні фрагменти ліпленого посуду скіфського часу, глиняні прясельця (рис. 4: 3—5), бронзову голку (рис. 4: 15), залізні й бронзову шпильки (рис. 4: 8—13), залізне шило (рис. 4: 14), половину мушлі Каури (рис. 4: 7). Серед дрібної глиняної пластики можна відзначити уламок головки антропоморфної статуетки з насічками по краю, що імітують зачіску або головний убір, та фрагменти зооморфних статуеток (рис. 4: 6). При промиванні ґрунту з цього шару було виявлено фрагмент намистини з непрозорого скла, намистовий розподільник із хребця щуки й бісерину.

Рис. 3. Стратиграфічний розріз валу з позначенням горизонтів (горизонти II—V)

Fig. 3. Stratigraphic section of the rampart with designation of horizons (horizons II—V)

Варто відзначити наявність у цьому шарі двох нижніх людських щелеп.

Фрагмент бронзової цвяхоподібної шпильки з нарізками на стрижні має численні аналогії серед матеріалів поселення на місці Західного¹ укріплення Більського городища (Шрамко 1987, с. 41, рис. 11: 1—3, с. 44, рис. 12: 1—2, с. 46, рис. 14: 1—2). На жаль, такі вироби не мають вузької дати й використовувались протягом ранньоскіфського часу й третьої чверті VI ст. до н. е. (Петренко 1978, с. 13-14; Шрамко 1987, с. 46, 146; Шрамко, Шрамко, Задніков 2018, с. 135, 183).

Залізні цвяхоподібні шпильки також не є чіткими хронологічними індикаторами. Серед матеріалів Більського городища їх переважна більшість належить до кінця ранньоскіфського часу, перехідного періоду й початку середньоскіфського часу (VI ст. до н. е.) (Гречко 2021, с. 18). Серед територіально найближчих знахідок можна відзначити знахідки із зольника № 1 в ур. Царина Могила (Гавриш 2015, с. 45, рис. 4: 5; Черненко та ін. 2004, с. 14). Подібну шпильку знайдено в житлі № 3 розкопу № VI

на Мотронинському городищі (Бессонова, Скорий 2001, с. 102, рис. 68: 11).

Увесь комплекс знахідок дозволяє датувати цей горизонт доволі широко першою половиною VI ст. до н. е. з більш імовірним інтервалом у другій чверті цього століття.

Горизонт III складається з трьох шарів суглинкового ґрунту з тіла валу, які утворились унаслідок викопування рову та насипання валу. Під час зведення валу вони остаточно знівелювали котлован будівлі (рис. 2).

Перший із них (**IIIa**) складався з бурої глини з білими крейдовими та вапняковими конкреціями, у якому виявлено нечисленні фрагменти ліпленого посуду, представлені переважно фрагментами стінок і донець. Металеві знахідки представлені залізним ножем із горбатою спинкою та черешком (рис. 4: 16). Такі вироби використовувались упродовж ранньоскіфського часу й відомі у шарах третьої чверті VI ст. до н. е. Західного укріплення Більського городища (Шрамко, Шрамко, Задніков 2018, с. 183), городища Переверзево I (Пузикова 1997, с. 67, рис. 22: 34—35) та на Мотронинському городищі (Бессонова, Скорий 2001, с. 96).

Над ним у перетині Б-АВ/03 та 03-4/В простежувався тонкий, до 0,03 м, прошарок золи. Імовірно, цей прошарок утворився під час перерви у зведенні валу. Його незначна товщина,

¹ Значимо, що для Східного укріплення Більського городища, яке виникло в третій чверті VI ст. до н. е. (Шрамко, Задніков, Кушнір 2020, с. 103-104), такі вироби вже не характерні.

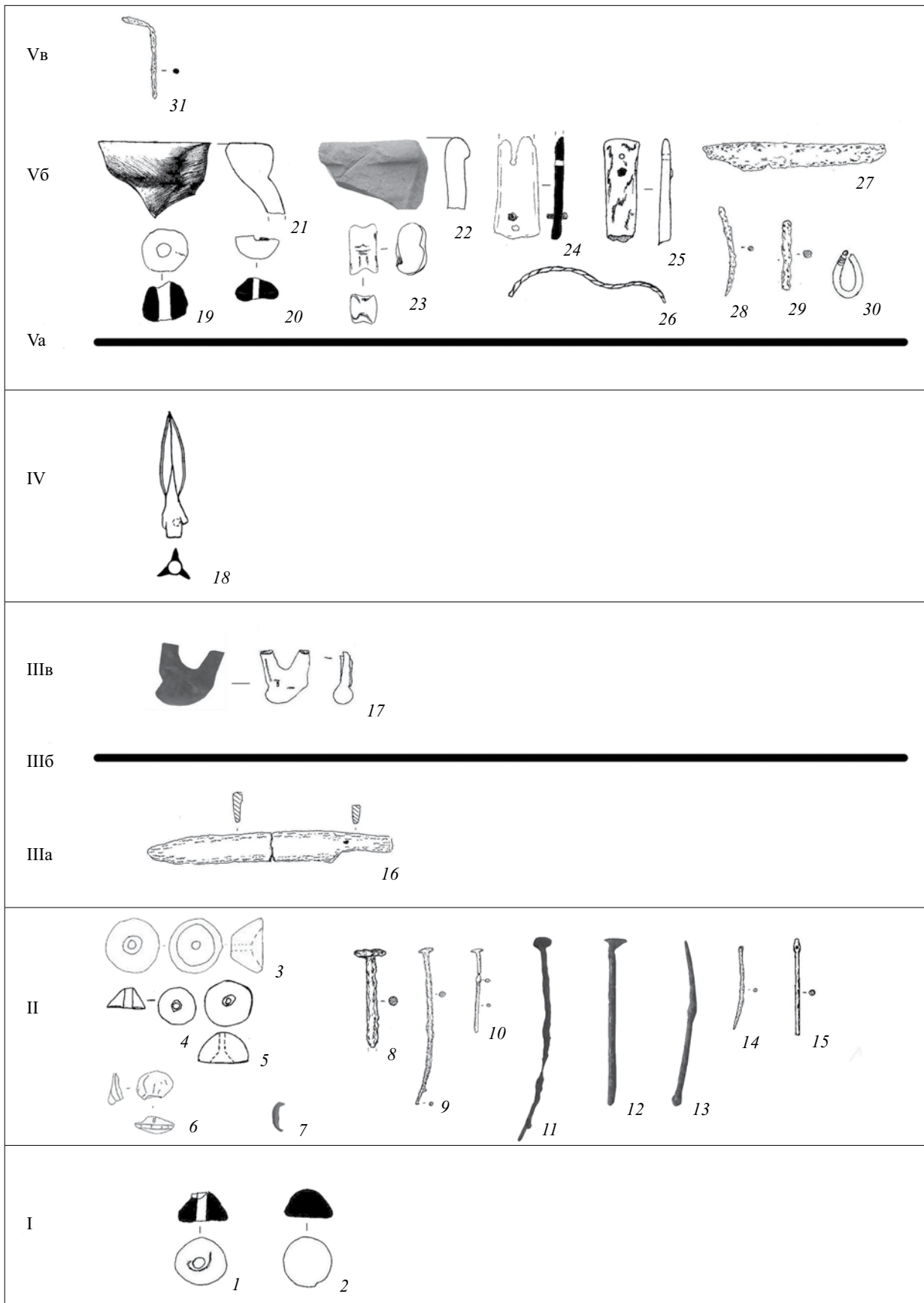

Рис. 4. Індивідуальні знахідки з різних стратиграфічних горизонтів
 Fig. 4. Individual finds from different stratigraphic horizons

незважаючи на те що поряд активно функціонувало поселення в ур. Царина Могила, може свідчити про те, що ця перерва була нетривалою, можливо, півроку — рік.

Вище над згаданим прошарком зафіксовано шар коричневої глини потужністю до 0,4 м (**горизонт Шб**), з характеристиками затічного ґрунту, який, імовірно, вибрано з рову, що був частково заповнений змитим зі стінок під час опадів (зима?) ґрунтом. У шарі коричневої глини виявлено фрагменти ліпленого посуду скіфського часу.

Далі фіксувався шар бурої глини з білими крейдяними та вапняковими конкреціями (**горизонт Шв**) потужністю від 0,6 до 0,9 м, який фактично не відрізняється від горизонту Ша. У цьому шарі виявлено фрагменти ліпленого посуду скіфського часу та бронзовий литник (рис. 4: 17).

Важливими для датування часу завершення створення валу були знахідки в шарі, який залягав прямо на глиняному тілі насипу, безпосередньо над горизонтом Шв (**горизонт ІV**). Із ним пов'язаний культовий комплекс, який складався з глиняного жертovníка та дев'яти жертвоприношень. Судячи зі стратиграфічних спостережень, вони були здійснені до дернування його поверхні. У цьому самому шарі поряд із жертвоприношеннями було знайдено неповний розвал чорнолискованого грушоподібного черпака з насічками по ребру та бронзове трилопатеve вістря стріли баштоподібної форми з випнутою втулкою і шипом (рис. 4: 18). Аналогічні наконечники стріл з'являються в перехідний період та використовуються у меншій кількості в горизонті Вітової Могили (друга — третя чверть VI ст. до н. е.) (Гречко 2016; 2021, с. 11).

Таким чином, культовий комплекс можна датувати третьою чвертю² VI ст. до н. е., і саме до цього часу потрібно відносити завершення створення валів Великого Більського городища.

Над насипом валу лежав шар чорнозему з великою концентрацією селітри потужністю близько 0,45 м (**горизонт Va**). Скоріше за все, цей шар утворився при змиві-сповзанні гумусованого ґрунту з поверхні валу.

Зверху його перекривав шар чорнозему потужністю до 0,7 м, сформований унаслідок функціонування поселення в ур. Царина Могила (**горизонт Vб**). У ньому було виявлено фраг-

менти ліпленого посуду скіфського часу, залізни ніж (рис. 4: 27) та голку (рис. 4: 28), астрагал зі слідами обробки (рис. 4: 23), бронзові сережки (?) (рис. 4: 30) і фрагмент витого браслета (рис. 4: 26), фрагмент кістяної накладки на руків'я ножа із заклепками (рис. 4: 24), глиняні прясельця (рис. 4: 19—20) та фрагмент дна античної посудини з піддоном (лекиф?).

Залізни ножі цього типу є доволі рідкісними знахідками, але відомі серед матеріалів Більського городища (Шрамко 1995, с. 68, рис. 2: 8) та городища Переверзево I (Пузикова 1997, с. 67, рис. 67: 27) й переважно датуються ранньоскіфським часом.

Фрагменти амфор із цього шару можна датувати від останньої чверті VI ст. до н. е. (рис. 4: 21—22) (фрагмент вінець лесбоської амфори до першої третини V ст. до н. е., фрагмент вінець хіоської пухлогорлої амфори розвиненого варіанту III-B за С. Ю. Монаховим). Відзначимо масові знахідки металургійних шлаків і керамічних виробів, імовірно, пов'язаних із металлообробкою в цьому шарі.

У верхній частині розкопу по всій площі простежувався шар дерну потужністю 0,12—0,2 м (**горизонт Vв**). У ньому виявлено фрагменти ліпленого посуду скіфського часу та залізну голку (рис. 4: 31).

Опис комплексу ліпленого посуду

Серед матеріалів, що увійшли до колекції ліпленого посуду: фрагменти, за якими можна визначити частину посудини, до якої групи вона належить, зробити повну або часткову реконструкцію її форми й розмірів³. У колекції присутні: фрагменти вінець, орнаментовані стінки горщиків та банок, верхні частини мисок, фрагменти черпаків, корчаг і посудин малого розміру⁴. Окрім того, значну частину колекції складають денні частини, за якими іноді важко визначити, до якої групи посуду вони належать, проте вони несуть інформацію про розміри, а також мають морфологічні ознаки, що дозволяють простежити хронологічні трансформації.

³ У додатках до статті наведено рисунки всієї колекції ліпленого посуду; з фотографіями колекції можна ознайомитися в попередніх публікаціях результатів досліджень (Гречко, Крютченко 2017, с. 80-97; Гречко, Крютченко, Ржевуська 2018, с. 42-74).

⁴ Статистичні дані за розподіленням фрагментів різних груп посуду за шарами представлено в Табл. 1.

² Не пізніше 530—520 pp. до н. е.

Далі характеристику окремих груп посуду подано за стратиграфічними нашаруваннями, яких виокремлено п'ять. Метою такого аналізу є простежити хронологічні зміни в місцевому керамічному комплексі впродовж вузького хронологічного відрізка: від періоду перед спорудженням фортифікаційних споруд Більського городища до етапу існування укріплень і пізнього періоду життя на поселенні Царина Могила.

Горизонт I. Заповнення приміщення, нижній шар.

Цей прошарок пов'язаний із періодом експлуатації приміщення, а також припиненням його використання — шар пожежі, що складався з прошарків вугілля, попелу, обпаленого ґрунту.

Найчисельніше представлені горщики (17 фрагментів), верхні частини яких мають слабо виражений профіль і належать до типу слабо профільованих (тип 1 за: Пеляшенко 2020, с. 25)⁵ (рис. 5: 1—17). Більша частина горщиків прикрашена наліпним пружком, розчленованим пальцевими вдавленнями та наскрізними проколами по краю вінець або в межах самого пружка (10 екз.) (рис. 5: 1—10)⁶. Окрім того, з цього шару походить п'ять фрагментів стінок із наліпним пружком, розчленованим пальцевими вдавленнями, що також належать до горщиків, які мали пружок у середній частині висоти (рис. 5: 18—22). Є також фрагменти, прикрашені паль-

цевими вдавленнями по краю та наскрізними проколами (7 екз.) (рис. 5: 11—17).

Фрагменти верхніх частин мисок (9 екз.) мають морфологічні відмінності профілю: різко загнутий під гострим кутом короткий край (тип 1 за: Пеляшенко 2020, с. 36) (2 екз.) (рис. 5: 36—37), з округлим корпусом, плавно загнутим краєм (тип 3 за: Пеляшенко 2020, с. 38) (6 екз.) (рис. 5: 38—43) та з різко загнутою під прямим кутом закраїною (тип 6 за: Пеляшенко 2020, с. 40) (1 екз.) (рис. 5: 44). Виявлено один фрагмент краю казаноподібної миски великих розмірів, що прикрашена проколами (рис. 5: 45).

Черпаки представлені чотирма фрагментами та всі належать до типу черпаків із мілкою чашечкою (тип 2 за: Пеляшенко 2020, с. 50) (рис. 5: 46—49), фрагмент ручки черпака має сплюснений виступ (рис. 5: 50). Із цього ж шару походить один фрагмент вінець корчаги (рис. 5: 51).

Денні частини ліплених посудин мають або різкий перехід від стінки до дна, або плавний, округлений (рис. 5: 23—35).

Горизонт II. Заповнення приміщення, верхній шар.

Даний прошарок пов'язаний із засипкою котловану приміщення після його занепаду та початком формування зольника. Цей шар більше за всі інші насичений археологічними матеріалами, зокрема й фрагментами ліпленого посуду.

Найчисельніше представлені вінця горщиків (63 фрагмента) (рис. 6). Усі вони мають слабопрофільований корпус (тип 1 за: Пеляшенко 2020, с. 25), переважна більшість прикрашена наліпним пружком (55 екз.), розчленованим пальцевими вдавленнями в поєднанні

⁵ Тут і далі в тексті статті використовується типологія ліпленого посуду, наведена в монографії К. Ю. Пеляшенка (2020).

⁶ Дані щодо орнаментатії кухонного посуду показані в Табл. 2, яка побудована на основі коду орнаментатії, розробленого Б. А. Шрамком (1983, табл. 55) та доповненого новими видами декору (Табл. 3).

Таблиця 1. Розподілення груп ліпленого посуду з розкопок поселення Царина Могила за хронологічними періодами
Table 1. Distribution of handmade pottery groups from the excavations of the Tsaryna Mohyla settlement by chronological periods

Групи посуду	Горщики (фрагменти вінець)	Миски/Казаноподібні посудини (фрагменти верхніх частин)	Черпаки (фрагменти вінець і стінок)	Корчаги (фрагменти вінець і стінок)	Посуд малих розмірів (фрагменти)	Всього
Нашарування						
Нижній шар заповнення приміщення	51,5% 17	30,3% 10	15,2% 5	3% 1	- -	100% 33
Верхній шар заповнення приміщення	67,7% 63	11,8% 11	14% 13	6,5% 6	- -	100% 93
Насип валу	56% 14	12% 3	28% 7	4% 1	- -	100% 25
Культурний шар	66,2% 43	21,5% 14	4,6% 3	1,5% 1	6,2% 4	100% 65

Рис. 5. Ліплений посуд із нижнього шару приміщення (горизонт I)
 Fig. 5. Handmade ware from the lower layer of the dwelling (horizon I)

з наскрізними проколами, іноді з пальцевими вдавленнями по краю вінець (рис. 6: 1—55). На одному фрагменті розміщено два пружки, один під одним (рис. 6: 42). Фрагменти без наліпного пружка, що прикрашені пальцевими вдавленнями, проколами, або зовсім без орнаменту знайдено в меншій кількості (8 екз.) (рис. 6: 56—63).

Миски в цьому шарі представлені 11 фрагментами, серед яких є посудини з різко загну-

тим коротким краєм (тип 1 за: Пеляшенко 2020, с. 36) (1 екз.) (рис. 6: 17), із напівкруглим корпусом (тип 3 за: Пеляшенко 2020, с. 38) (5 екз.) (рис. 6: 18—22), відкритого типу з вертикально поставленим краєм (тип 4 за: Пеляшенко 2020, с. 38) (1 екз.) (рис. 6: 23) та рівним краєм і виділеною закраїною (тип 6 за: Пеляшенко 2020, с. 40) (3 екз.) (рис. 6: 24—26). Окрім того, один фрагмент належить до т. зв. казаноподібних глибоких мисок, що, як правило, прикрашалися по

краю наліпним пружком, розчленованим пальцевими вдавненнями й проколами (рис. 6: 27).

У верхньому заповненні приміщення знайдено значну кількість фрагментів черпаків (13 екз.) (рис. 7: 28—40). Усі фрагменти мають лисковану поверхню. Два з них належать до черпаків із дрібною чашечкою (тип 2 за: Пеляшенко 2020, с. 50), один фрагмент прикрашений геометричним орнаментом (рис. 7: 28—29), один до глибоких черпаків (тип 3 за: Пеляшенко 2020, с. 52) із біконічним профілем (рис. 7: 30). Інші уламки репрезентовані ручками (рис. 7: 31—40).

Серед уламків корчаг на увагу заслуговують два фрагменти вінець із рівним краєм та фрагменти лискованих стінок, що мають геометричний прокреслений орнамент (рис. 7: 41—46).

Денні частини ліплених посудин (16 фрагментів) переважно не мають закраїни при переході стінки в дно (рис. 7: 1—3, 5, 7—16), що є рисою архаїчних комплексів, утім, на кількох фрагментах така закраїна вже присутня (рис. 7: 4, 6).

Горизонт III. Насип валу.

Цей шар розділений на три горизонти, що розрізняються стратиграфічно.

IIIa. Нижній шар валу перекриває заповнення приміщення та зольник, що почав формуватися над ним. Найчисельніше тут представлені горщики (11 фрагментів), які за збереженими частинами вінець дозволяють вбачати в них слабопрофільовані горщики (тип 1 за: Пеляшенко 2020, с. 25) (рис. 8: 1—11). Орнаментовані вони переважно наліпним пружком, розчленованим пальцевими вдавненнями в поєднанні з проколами (рис. 8: 1—2, 4—8), іноді ще й з пальцевими вдавненнями по краю (рис. 8: 3). Три фрагменти не мають пружків і були

прикрашені пальцевими вдавненнями та проколами (рис. 8: 9—11).

Із цього горизонту походить два фрагменти бортиків мисок, один із яких має біконічний профіль (тип 2 за: Пеляшенко 2020, с. 37) (рис. 8: 12) та один — напівсферичну форму (тип 3 за: Пеляшенко 2020, с. 38) (рис. 8: 13). Трьома фрагментами представлені ручки й стінка черпака з геометричним орнаментом (рис. 8: 14—15).

IIIб. Середній шар валу. Слабконасичений артефактами ліплений посуд тут представлений лише фрагментами денних частин (4 екз.), що мають архаїчні риси — без закраїни (рис. 8: 20—23).

IIIв. Із верхнього шару насипу валу походить незначна кількість фрагментів посуду. Вінця слабопрофільованих горщиків (тип 1 за: Пеляшенко 2020, с. 25) (3 екз.), два з яких прикрашені наліпними пружками з пальцевими вдавненнями та проколами (рис. 8: 24—25) і один пальцевими вдавненнями по краю та проколами (рис. 8: 26). Один фрагмент миски з плавно загнутим краєм (тип 3 за: Пеляшенко 2020, с. 38) (рис. 8: 29), фрагменти черпаків (ручки й вінця); один із них має прокреслений геометричний орнамент (рис. 8: 30—32), фрагмент вінець корчаги (рис. 8: 33) і два уламки денних частин посуду (рис. 8: 27—28).

Горизонт IV. Культові комплекси.

Безпосередньо на глиняному тілі насипу був виявлений культовий комплекс, що складався з глиняного жертovníка та цілої серії жертвоприношень тварин (вівця й свині). Такі комплекси можуть бути пов'язані з часом завершення будівельних робіт зі спорудження укріплень. Се-

Таблиця 2. Розподілення видів орнаменту кухонного посуду (горщики та банки) з розкопок поселення Царина Могила за хронологічними періодами

Table 2. Distribution of types of ornamentation of kitchen pottery (pots and jars) from the excavations of the Tsaryna Mohyla settlement by chronological periods

Вид орнаменту	A1	B1	B2	B7	B9	B10	B2	B4	B23	B26	K1	Всього
Нашарування												
Нижній шар заповнення приміщення	-	-	35,3%	5,9%	-	-	47%	11,8%	-	-	-	100%
	-	-	6	1	-	-	8	2	-	-	-	17
Верхній шар заповнення приміщення	1,6%	4,8%	6,3%	-	-	-	38,1%	31,7%	15,9%	-	1,6%	100%
	1	3	4	-	-	-	24	20	10	-	1	63
Насип валу	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	100%
	-	1	2	-	-	-	6	4	1	-	-	14
Культурний шар	4,4%	13,4%	26,8%	-	2,2%	4,4%	28,9%	11,1%	2,2%	2,2%	4,4%	100%
	2	6	12	-	1	2	13	5	1	1	2	45

ред керамічних матеріалів у цьому шарі разом із одним жертвоприношенням виявлено фрагменти черпака з глибокою чашечкою (тип 3 за: Пеляшенко 2020, с. 52), виділеним ребром у середній частині тулуба, що прикрашений насічками (рис. 9: 1—3).

Горизонт V. Культурний шар.

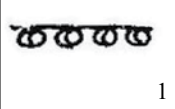
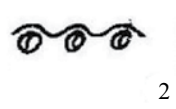
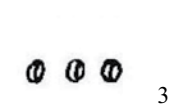
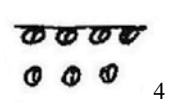
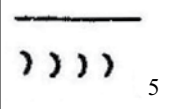
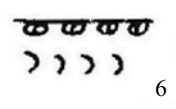
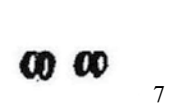

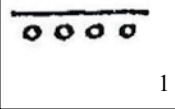
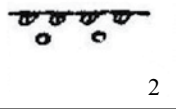
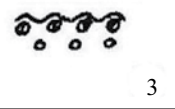
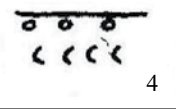
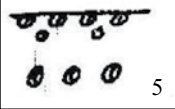
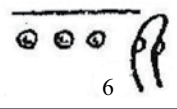
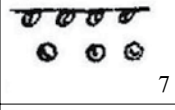
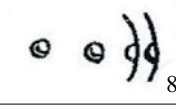
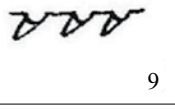
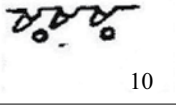
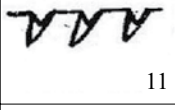
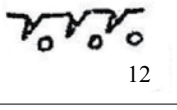
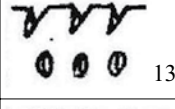
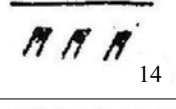
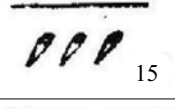
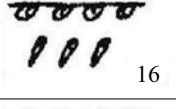
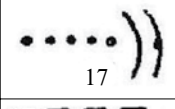
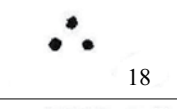
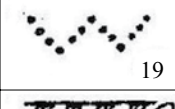
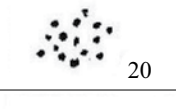
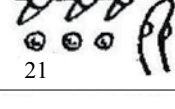
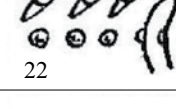
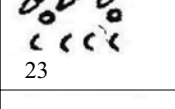
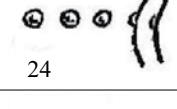
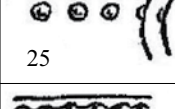
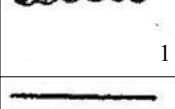
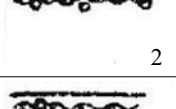
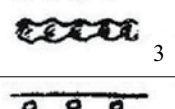
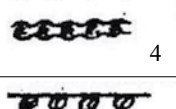
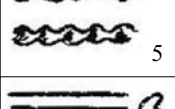
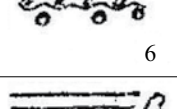
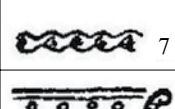
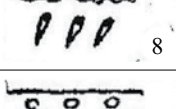
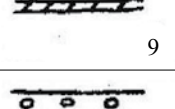
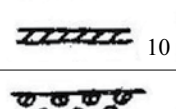
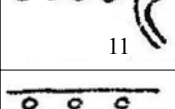
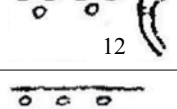
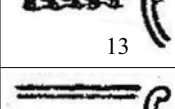
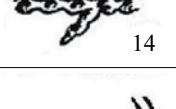
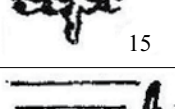
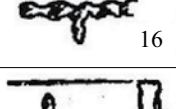
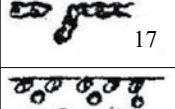

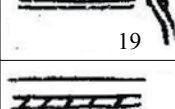
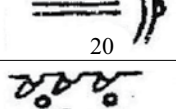
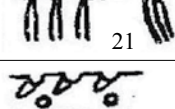
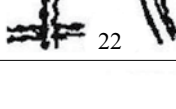
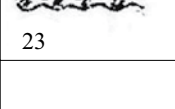
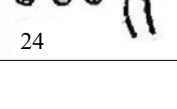
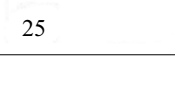
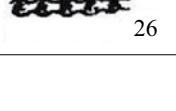
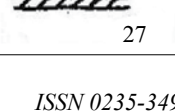
Найпізніший керамічний комплекс у розкопі репрезентований знахідками з культурного шару, що перекиває насип валу та прошарок,

який утворився внаслідок змиву й сповзання валу. Нижня хронологічна межа його датується другою половиною VI ст. до н. е. Стратиграфічно він розділяється на два прошарки: нижній чорноземний шар і верхній шар дерену.

У нижніх нашаруваннях культурного шару (горизонт Va) зафіксовано фрагменти вінець ліплених горщиків (5 екз.), частина з яких прикрашена наліпним пружком із пальцевими вдавленнями в поєднанні з проколами (рис. 9:

Таблиця 3. Код орнаментатії кухонного посуду (розроблена Б.А. Шрамком та доповнена)

Table 3. Code for ornamentation of kitchen pottery (developed by B.A. Shramko and supplemented)

	 1	 2	 3	 4		
A	 5	 6	 7	 8		
	 1	 2	 3	 4	 5	 6
	 7	 8	 9	 10	 11	 12
Б	 13	 14	 15	 16	 17	 18
	 19	 20	 21	 22	 23	 24
	 25					
	 1	 2	 3	 4	 5	 6
	 7	 8	 9	 10	 11	 12
В	 13	 14	 15	 16	 17	 18
	 19	 20	 21	 22	 23	 24
	 25	 26	 27			

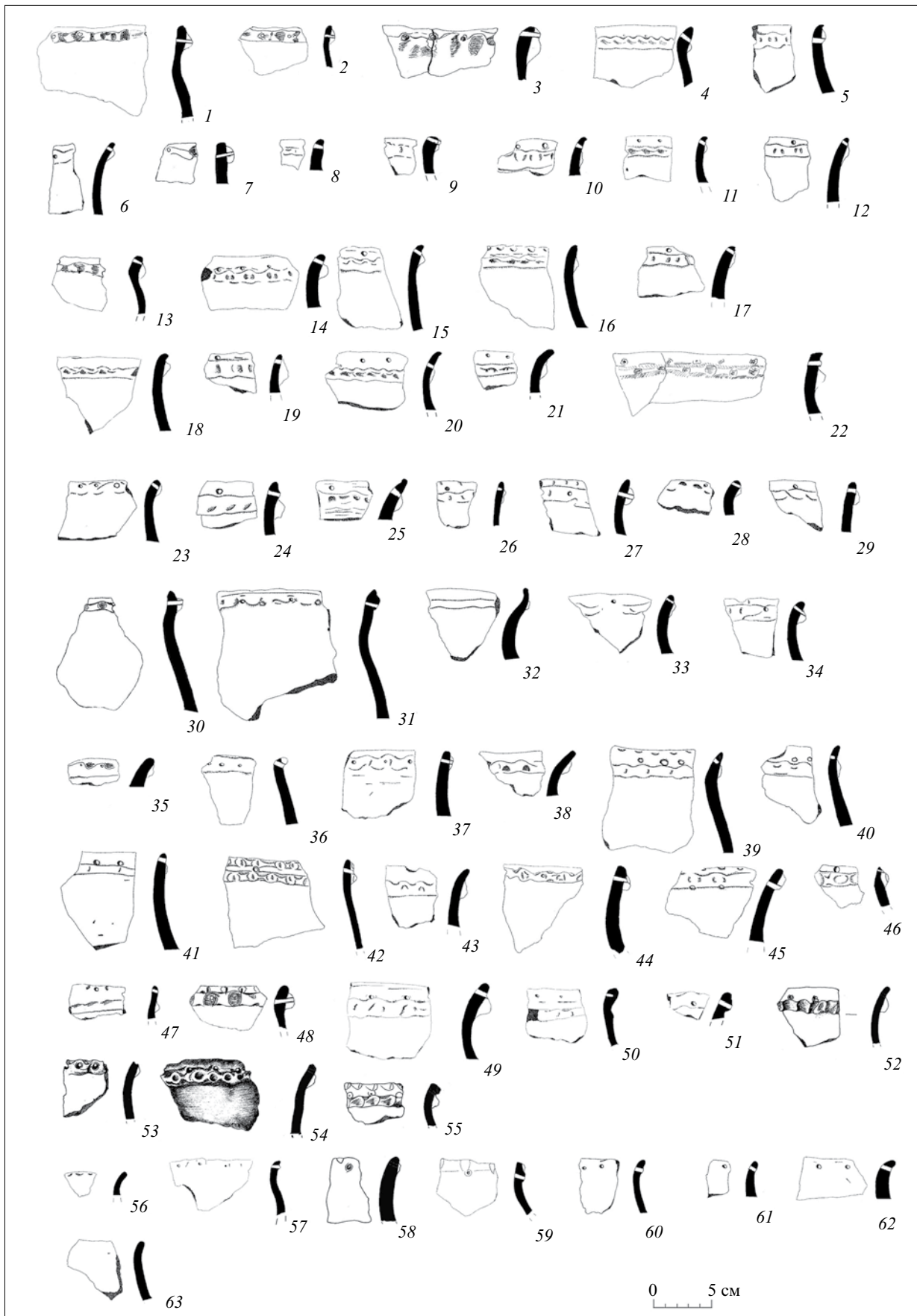

Рис. 6. Ліплений посуд із заповнення приміщення та зольника (горизонт II)

Fig. 6. Handmade ware from the filling of the dwelling and the ash pit (horizon II)

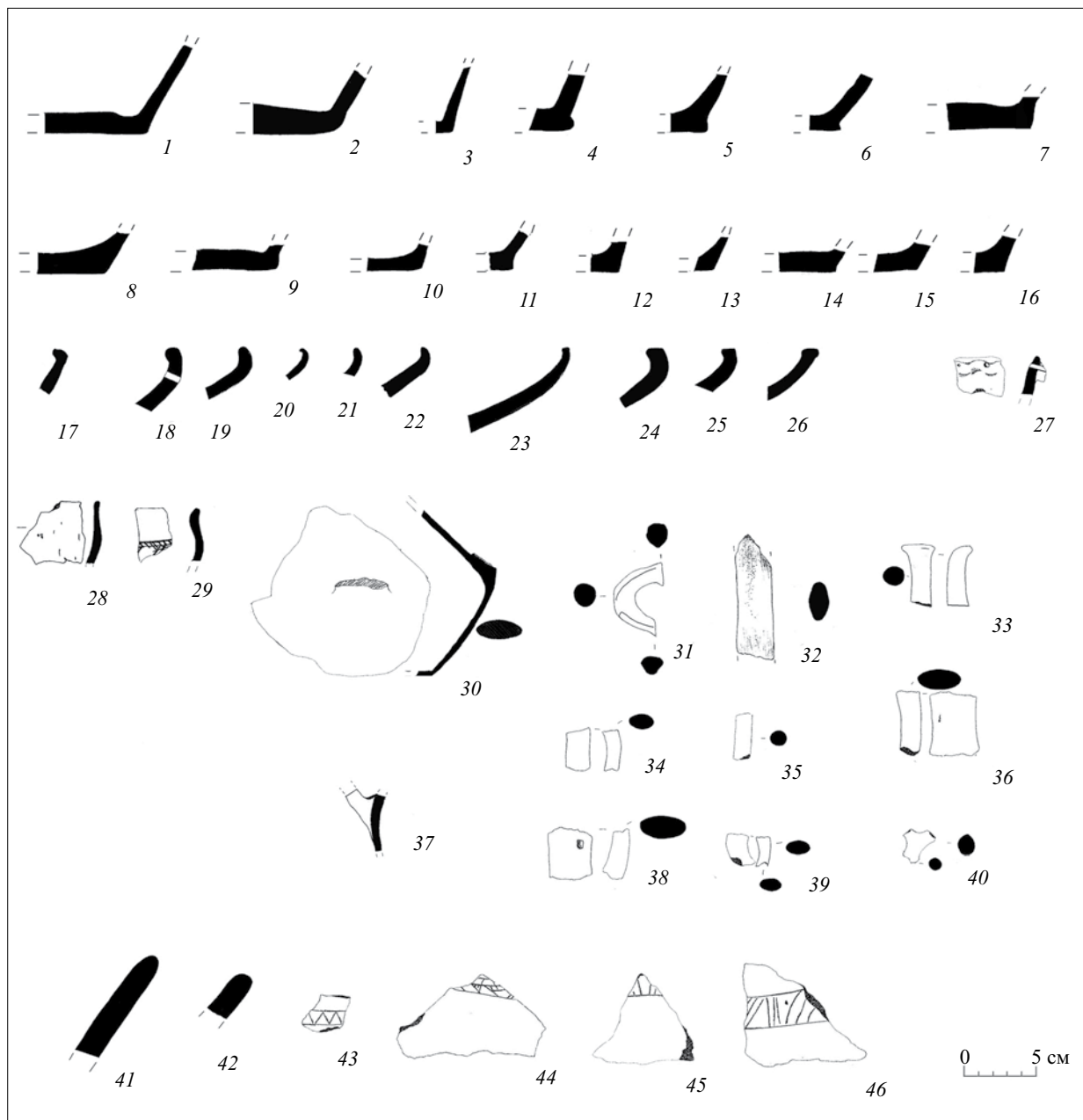

Рис. 7. Ліплений посуд із заповнення приміщення та зольника (горизонт II)
 Fig. 7. Handmade ware from the filling of the dwelling and the ash pit (horizon II)

4—5); інша частина має орнамент у вигляді пальцевих вдавлень із проколами або насічками по краю (рис. 9: 6—8). Також із цього прошарку походить кілька фрагментів донних частин (рис. 9: 9—10), верхня частина ліпленої миски з плавно загнутим краєм (тип 3 за: Пеляшенко 2020, с. 38) (рис. 9: 11) і фрагмент ручки черпака (рис. 9: 12).

У верхніх культурних нашаруваннях та в шарі дерену (горизонти Vб-в) виявлено більшу кількість керамічних знахідок. Так само як і в більш ранніх горизонтах, фрагменти верхніх частин горщиків мають риси, при-

таманні слабкопрофільованим посудинам (тип 1: за Пеляшенко 2020, с. 25) (рис. 10: 1—34, 71—73). Утім відсоткове співвідношення фрагментів прикрашених наліпним пружком і без нього відрізняється. Частина фрагментів прикрашена наліпним пружком у поєднанні з пальцевими вдавленнями та проколами (рис. 10: 1—16, 74). Інша частина вінець горщиків не має пружка, а прикрашена тільки проколами (рис. 10: 17, 8, 23, 30, 34, 74), тільки пальцевими вдавленнями (рис. 10: 21, 25, 27, 33), поєднанням вдавлень і проколів (рис. 10: 19, 22, 28, 29, 32), про-

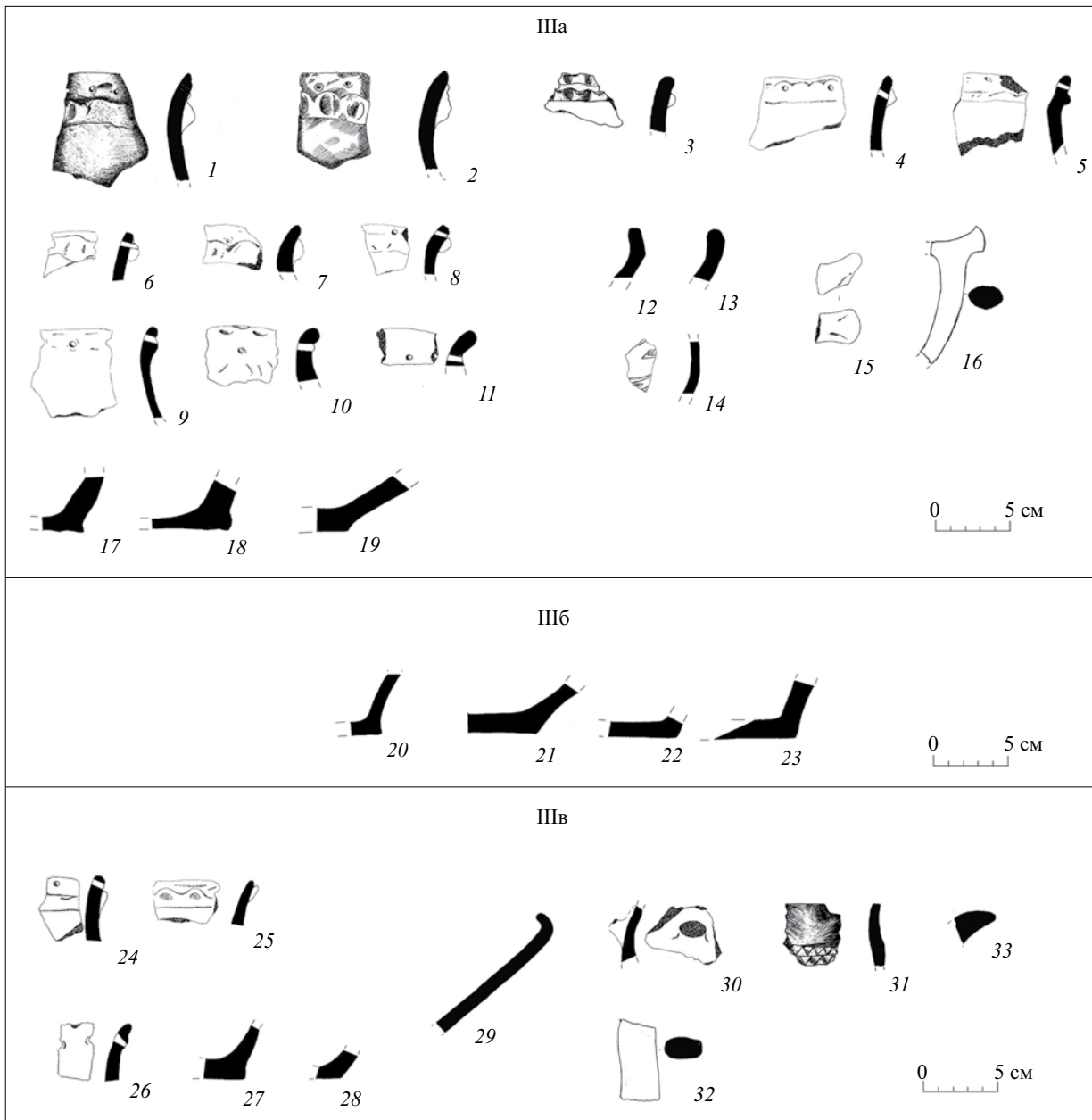

Рис. 8. Ліплений посуд із насипу валу (горизонт III)

Fig. 8. Handmade ware from the embankment of the rampart (horizon III)

колів і насічок по краю (рис. 10: 17) або без орнаменту (рис. 10: 31).

Серед фрагментів ліплених мисок (12 екз.) виділяється кілька типів: із ребром у верхній частині (тип 2 за: Пеляшенко 2020, с. 37) (рис. 10: 39—40), із напівсферичним корпусом (тип 3 за: Пеляшенко 2020, с. 38) (рис. 10: 41—45), конічної форми з прямими стінками (тип 5 за: Пеляшенко 2020, с. 39) (рис. 10: 46), із потовщеним краєм та загнутою під прямим кутом закраїною (тип 6 за: Пеляшенко 2020, с. 40) (рис. 10: 47—49, 76). По одному фрагменту представлені казаноподібна мис-

ка (рис. 10: 75) та посудина банкової форми (рис. 10: 53).

Із цього шару походить кілька фрагментів посудин малого розміру: горщики й мисочка (рис. 10: 35—38), невідомі у більш ранніх відкладеннях розкопу. Також у верхньому шарі зафіксовано одиничні фрагменти ручок черпаків (рис. 10: 51—52) та стінка корчаги з наліпом (рис. 10: 50). Серед денних частин посудин більшість мають різкий перехід від стінки до дна (рис. 10: 58, 59, 61, 63, 64, 66, 67, 70, 77), і лише на незначній частці є виражена закраїна (рис. 10: 55-57, 60, 62, 65, 68).

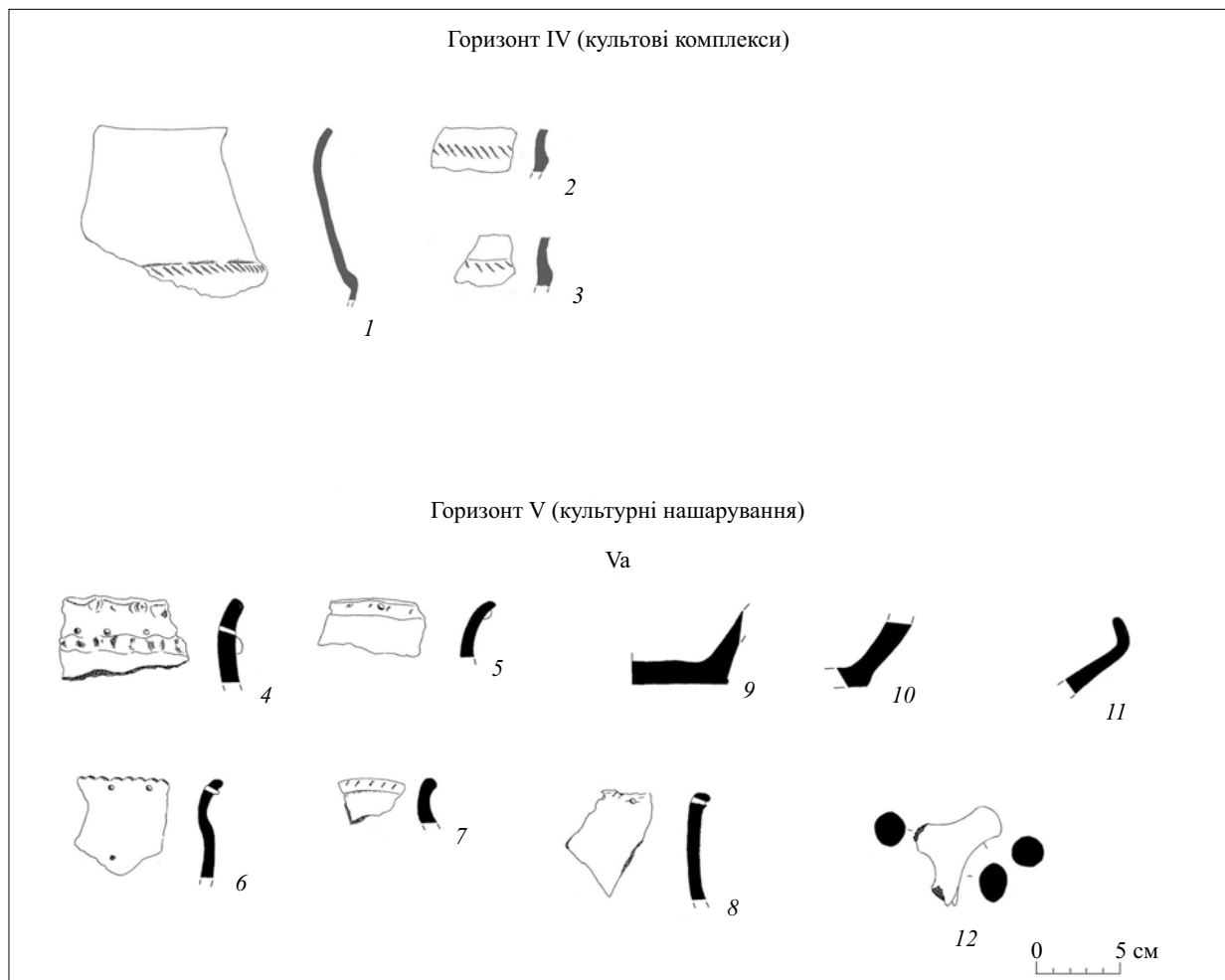

Рис. 9. Ліплений посуд із шару створення культових комплексів (горизонт IV) та перекриваючого культурного шару поселення (горизонт V)

Fig. 9. Handmade ware from the layer of creation of cult complexes (horizon IV) and the overlapping cultural layer of the settlement (horizon V)

Висновки

Пошаровий аналіз комплексу ліпленого посуду з розкопок ділянки валу в ур. Царина Могила дозволяє зробити кілька висновків. Стосовно змін у гончарстві мешканців поселення у доволі короткий проміжок часу (кінець VII — третя чверть VI ст. до н. е.; горизонти I—IV) можна відзначити таке:

1. Найпоширенішою формою кухонного посуду протягом всього розглянутого періоду був слабопрофільований горщик (тип 1). Такі посудини становлять більшість у всіх нашаруваннях і переважають над іншими групами ліпленого посуду (Табл. 1).

2. Простежено певні зміни в орнаментатії кухонного посуду. Якщо в більш ранніх шарах (заповнення землянки, насип валу) переважає прийом декорування наліпним пружком у різних поєднаннях із пальцевими вдавленнями,

насічками, проколами, то в культурних нашаруваннях на валу та під валом кераміка, прикрашена наліпним пружком, складає вже менше половини (44,4%), а більшість посуду прикрашена пальцевими вдавленнями, наскрізними проколами, насічками по краю⁷. Утім, для цього періоду все ще характерний значний відсоток кухонного посуду з пружком (Табл. 2).

3. Для столового й гарного посуду характерним прийомом обробки поверхні є лискування. Можна стверджувати, що цей прийом не втрачав своєї актуальності до середини — третьої чверті VI ст. до н. е.

4. Найпоширенішою групою столового посуду є миски. За морфологією більшість відомих типів з'являються в архаїчний період і продовжують існувати на класичному

⁷ Детальніший аналіз видів орнаментатії на горщиках за шарами представлено в Табл. 2.

Рис. 10. Ліплений посуд із культурного шару поселення, що перекриває вал (горизонт V)

Fig. 10. Handmade ware from the cultural layer of the settlement covering the rampart (horizon V)

етапі скіфської культури. Утім, окремі форми з'являються трохи пізніше. Так, миски з виділеним ребром у верхній частині корпусу, т. зв. біконічні, невідомі в заповненні приміщення, одиничні фрагменти знайдено лише в насипу валу і в культурному шарі над фортифікаційними спорудами.

5. Простежено зміни в черпаках. У заповненні приміщення найчисельнішими є черпаки з мілкою чашею та слабкопрофільованим тулубом (тип 2), частина фрагментів прикрашена геометричним прокресленим орнаментом. У цьому ж шарі представлено незначну кількість черпаків глибоких із біконічним тулубом (тип 3). Неповний розвал такого черпака знайдено у верхній частині валу поряд із культовими об'єктами. У культурному шарі, що сформувався після спорудження фортифікаційних споруд, вже не представлені черпаки з мілкою чашею, що свідчить про поступову зміну форм.

6. Фрагменти стінок корчаг, прикрашені прокресленим геометричним орнаментом, відомі лише в заповненні приміщення; у пізніших нашаруваннях трапляються фрагменти корчаг без орнаменту, з рельєфними наліпами на тулубі.

7. Для ранніх шарів не характерні фрагменти посудин малих розмірів у вигляді зменшених горщиків та мисок. Натомість вони наявні в невеликій кількості в культурному шарі, що формувався після насипання валів. Пізніше, у класичний період, ці форми будуть застосовуватися на багатьох поселеннях.

8. Серед знайденого керамічного комплексу розкопу відсутні форми, які набувають поширення в класичний період скіфського часу (V—IV ст. до н. е.): кухлі, глечики. Також відсутні посудини зі зливом, які взагалі досить рідкісні як для архаїчного, так і класичного часу, і не знайдені в розкопі, скоріш за все, через обмежену площу.

Загалом, варто відзначити, що для цього проміжку часу — кінця архаїчного періоду, характерні мінімальні зміни в місцевому керамічному комплексі. У культурних відкла-

деннях, що належать до часу перед спорудженням фортифікаційних споруд Більського городища та відразу після будівництва, гончарні традиції трансформувалися повільно, однак основний вигляд комплексу залишився такий самий. У цілому для нього характерне використання як кухонного посуду слабкопрофільованих горщиків, переважна більшість яких мала орнамент у вигляді наліпного пружка у верхній частині (на вінцях або шийці), рідше на тулубі. Столовий (миски, черпаки) і тарний (корчаги) посуд має лисковану поверхню та архаїчні морфологічні риси. Відсутні форми, більше притаманні класичному періоду, такі як глечики, кухлі й посудини малих розмірів.

Тільки після спорудження укріплень, в останній чверті VI — на початку V ст. до н. е. (горизонт V), у гончарстві населення Більського городища простежуються більш помітні зміни: поява кухонного посуду з розвиненим профілем тулубу, зникнення традиції орнаменту наліпними пружками, затухання традиції лискування столового й тарного посуду, зникнення певних груп посуду (черпаків, корчаг із біконічним корпусом) та поширення інших форм (глечики, кухлі, посудини малих розмірів). Такі процеси, із незначними локальними відмінностями, характерні для пам'яток усієї лісостепової смуги на схід від Дніпра до басейну р. Сіверський Донець (Пеляшенко 2020, с. 87-92).

Отже, дослідження ділянки валу на території поселення в урочищі Царина Могила на Більському городищі дозволили отримати колекцію ліпленого посуду, що датується в межах кінця VII — першої третини V ст. до н. е., а також за рахунок чіткої стратиграфії розділити за шарами на вужчі групи й простежити певні зміни в архаїчному матеріальному комплексі на його фінальній стадії. Отримані результати підтверджують та уточнюють наші уявлення про розвиток гончарних традицій населення, що мешкало в лісостеповій зоні межиріччя Дніпра й Сіверського Дінця.

Бессонова, С. С., Скорый, С. А. 2001. *Мотронинское городище скифской эпохи (по материалам раскопок 1988—1996 гг.)*. Киев: Институт археологии НАНУ; Краков: Ягеллонский университет.

Гавриш, П. Я. 2015. Матеріали селища Царина у Більському городищі. В: Супруненко, О. Б. (ред.). *Старожитності Лівобережного Подніпров'я — 2015*. Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПК, с. 39-60.

Гейко, А. В. 2011. *Гончарство населення скіфського часу Дніпровського Лісостепоного Лівобережжя*. Полтава: ТОВ «АСМІ».

Гречко, Д. С. 2016. От Архаической Скифии к Классической. *Археология і давня історія України*, 2 (19), с. 33-60.

Гречко, Д. С. 2021. *Етнокультурна історія населення Дніпровського лісостепоного Лівобережжя скіфського часу*. Автореферат дисертації. д.і.н. ІА НАН України.

Гречко, Д. С., Крютченко, О. О. 2017. Дослідження в ур. Царина Могила в 2016 р. В: Корост, І. І. (ред.) *Археологічні дослідження Більського городища — 2016*. Київ; Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК, с. 80-97.

Гречко, Д. С., Крютченко, О. О., Ржевувська, С. С. 2018. Археологічні дослідження Більського археологічного комплексу в 2017 р. В: Корост, І. І. (ред.) *Археологічні дослідження Більського городища — 2017*. Київ; Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК, с. 42-74.

Ильинская, В. А. 1950. По поводу так называемой «зольничной культуры». *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, 34, с. 142-146.

Ильинская, В. А. 1954. Керамика скифских погребений Посулья. В: Мерперт, Н. Я. (ред.) *Вопросы скифо-сарматской археологии*. Москва: АН СССР, с. 168-185.

Ильинская, В. А. 1957. Памятники скифского времени в бассейне р. Псел. *Советская археология*, 27, с. 232-249.

Ковпаненко, Г. Т. 1967. *Племена скифского часу на Ворсклі*. Київ: Наукова думка.

Корост, І. І. (відп. ред.). 2013. *Археологічні дослідження Більського городища — 2013*. Київ; Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК.

Корост, І. І. (відп. ред.). 2014. *Археологічні дослідження Більського городища — 2014*. Київ; Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК.

Корост, І. І. (відп. ред.). 2016. *Археологічні дослідження Більського городища — 2015*. Київ; Котельва: Харків: ЦП НАН України і УТОПІК, Майдан.

Корост, І. І. (відп. ред.). 2017а. *Археологічні дослідження Більського городища — 2016*. Київ; Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК.

Корост, І. І. (відп. ред.). 2017б. *Археологічні дослідження Більського городища — 2017*. Київ; Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК.

Корост, І. І. (відп. ред.). 2018. *Археологічні дослідження Більського городища — 2018*. Київ; Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК.

Пеляшенко, К. Ю. 2020. *Ліплений посуд населення Дніпро-Донецького Лісостепу*. Київ; Котельва: ІА НАН України, ІКЗ «Більськ».

Петренко, В. Г. 1978. Украшения Скифии VII—III вв. до н. э. *Свод археологических источников*, Д4—5. Москва: Наука.

Пузикова, А. И. 1997. *Памятники скифского времени бассейна р. Тускарь (Посеймье)*. Москва: Пушкинский научный центр РАН.

Скорий, С. А., Білозор, В. П., Супруненко, О. Б., Кулатова, І. М. 2019. *Селища скифського часу в системі Великого укріплення Більського городища*. Київ: ТОВ «Майдан».

Черненко, Е. В., Ролле, Р., Скорий, С. А., Махортых, С. В., Герц, В. Ю., Белозор, В. П. 2004. *Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2003 г.* Киев: Институт археологии НАНУ.

Шрамко, Б. А. 1983. Архаическая керамика Восточного укрепления Бельского городища и проблема происхождения его обитателей. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 23, с. 73-92.

Шрамко, Б. А. 1987. *Бельское городище скифской эпохи (город Гелон)*. Киев: Наукова думка.

Шрамко, Б. А., Шрамко, І. Б., Задніков, С. А. 2018. *Західне укріплення: зольник № 11 (1958 р.)*. Харків, Котельва: ХНУ імені В.Н. Каразіна; ІКЗ «Більськ», Майдан.

Шрамко, І. Б. 1995. Раскопки на Западном укреплении Бельского городища в 1994 г. *Древности*, 2, с. 174.

Шрамко, І. Б. 1999. Техника конструирования черпаков скифского времени. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 2, с. 19-20.

Шрамко, І. Б., Задніков, С. А., Кушнір, А. С. Дослідження ділянки валу на західному в'їзді до Східного укріплення (розкоп 37). В: Корост, І. І. (ред.) *Археологічні дослідження Більського городища — 2019*. Київ; Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК, с. 95-109.

Надійшла 07.02.2022

Denys S. Hrechko¹, Kostiantyn Yu. Peliashenko²

¹ Doctor of Historical Sciences, Leading Researcher, the Early Iron Age Archaeology Department, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID: 0000-0003-3613-795X, e-mail: ukrspadshina@ukr.net.

² PhD, Senior Researcher, V. N. Karazin Kharkiv National University, ORCID: 0000-0002-5445-6949, e-mail: kpelasenko@gmail.com.

HANDMADE POTTERY FROM THE EXCAVATIONS AT BILSK HILL-FORT RAMPART SECTOR

The Bilsk archaeological expedition of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine explored a part of a rampart of the Great Bilsk hill-fort on the territory of the settlement in the Tsaryna Mohyla tract in 2016—2017. The building was found in the investigated area under the embankment of the rampart. It functioned before the construction of the defensive structures of the Great Bilsk hill-fort and was used as a place for the formation of the ash hill after destruction as a result of a fire. The embankment of the rampart was covered by the layers of the settlement from the inside, which continued to function after its construction.

The archaeological layers were quite clearly separated, so during the excavations it was possible to get materials from individual stratigraphic horizons. Most of the finds are represented by local handmade pottery.

An analysis of the complex of handmade pottery from individual horizons made it possible to give some conclusions about changes of the inhabitants' pottery of the settlement in a short period of time (the end of the 7th — the first third of the 5th centuries BC).

In general, horizons I—IV are characterized by minimal changes in the local ceramic complex. Materials from the cultural deposits of the pre-fortification period and the time of the creation of the fortifications indicate that the pottery traditions of the local population were transformed slowly and the main form of the complex remained stable. It is indicated by the use of slightly profiled pots as cookingware and most of them had an ornament in the shape of a molded roller on the rim or neck, sometimes on the body. Tableware (bowls, ladles) and containers (very large pots) have polished surfaces and archaic morphological features. There are no forms (jugs, mugs and vessels of small sizes) which are more typical for the Middle Scythian time.

Only after the building of fortifications, at the end of the 6th — the first third of the 5th centuries BC (horizon V) more noticeable changes can be traced in the pottery of the population of the Bilsk hill-fort: appearance of cookingware with expressed

body profile, disappearance of the ornamentation with molded rollers tradition, the fading of the tradition of polished tableware and containers, disappearance of some groups and the spread of new forms (jugs, mugs and small vessels).

Thus, the study of the part of the rampart at the territory of the settlement in the Tsaryna Mohyla tract at the Bilsk hill-fort made it possible to consider a collection of handmade pottery dated from the end of the 7th — the first third of the 5th centuries BC. It was possible to divide these materials into close chronological groups with clear stratigraphy and trace certain changes in the material complex of the end of the Early Scythian / the beginning of the Middle Scythian periods. These results clarify ideas about the development of pottery traditions of the population in the forest-steppe zone between the Dnipro and Siverskyi Donets Rivers at the Scythian time.

Key words: forest-steppe, Bilsk hill-fort, Scythian time, fortifications, ceramics, handmade pottery.

References

- Bessonova, S. S., Skoryi, S. A. 2001. *Motroninskoe gorodishche skifskoi epokhi (po materialam raskopok 1988—1996 gg.)*. Kyiv: Institut arkeologii NANU; Kraków: Jagellonskii universitet.
- Havrysh, P. Ya. 2015. Materialy selyshcha Tsaryna u Bilskomu horodyshchi. In: Suprunenko, O. B. (ed.). *Starozhytnosti Livoberezhnoho Podniprovnia — 2015*. Kyiv: Tsentri pamiatkoznavstva NAN Ukrainy i UTOPIK, p. 39-60.
- Heiko, A. V. 2011. *Honcharstvo naseleunia skifskoho chasu Dniprovskoho Lisostepovoho Livoberezhzhia*. Poltava: TOV “ASMP”.
- Hrechko, D. S. 2016. From Archaic Scythia to Classical. *Archaeology and Early History of Ukraine*, 2 (19), p. 33-60.
- Hrechko, D. S. 2021. *Etnokulturna istoriia naseleunia Dniprovskoho lisostepovoho Livoberezhzhia skifskoho chasu*. Avtoreferat dysertatsii. d.i.n. IA NAN Ukrainy.
- Hrechko, D. S., Kriutchenko, O. O. 2017. Doslidzhennia v ur. Tsaryna Mohyla v 2016 r. In: Korost, I. I. (ed.) *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha — 2016*. Kyiv; Kotelva: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK, p. 80-97.
- Hrechko, D. S., Kriutchenko, O. O., Rzhhevuska, S. S. 2018. Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho arkheolohichnoho kompleksu v 2017 r. In: Korost, I. I. (ed.) *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha — 2017*. Kyiv; Kotelva: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK, p. 42-74.
- Ilinskaia, V. A. 1950. Po povodu tak nazyvaemoi “zolnichnoi kultury”. *Kratkie soobshcheniia Instituta istorii materialnoi kultury*, 34, p. 142-146.
- Ilinskaia, V. A. 1954. Keramika skifskikh pogrebenii Posulia. In: Merpert, N. Ia. (ed.) *Voprosy skifo-sarmatskoi arkeologii*. Moskva: AN SSSR, p. 168-185.
- Ilinskaia, V. A. 1957. Pamiatniki skifskogo vremeni v basseine r. Psel. *Sovetskaia arkeologiiia*, 27, p. 232-249.
- Kovpanenko, H. T. 1967. *Plemena skifskoho chasu na Vorskli*. Kyiv: Naukova dumka.
- Korost, I. I. (exec. ed.). 2013. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha — 2013*. Kyiv; Kotelva: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK.
- Korost, I. I. (exec. ed.). 2014. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha — 2014*. Kyiv; Kotelva: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK.
- Korost, I. I. (exec. ed.). 2016. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha — 2015*. Kyiv; Kotelva; Kharkiv: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK, Maidan.
- Korost, I. I. (exec. ed.). 2017a. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha — 2016*. Kyiv; Kotelva: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK.
- Korost, I. I. (exec. ed.). 2017b. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha — 2017*. Kyiv; Kotelva: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK.
- Korost, I. I. (exec. ed.). 2018. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha — 2018*. Kyiv; Kotelva: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK.
- Peliashenko, K. Yu. 2020. *Liplenyi posud naseleunia Dnipro-Donetskoho Lisostepu*. Kyiv; Kotelva: IA NAN Ukrainy, IKZ “Bilsk”.
- Petrenko, V. G. 1978. Ukrasheniia Skifii VII—III vv. do n. e. *Svod arkeologicheskikh istochnikov*, D4–5. Moskva: Nauka.
- Puzikova, A. I. 1997. *Pamiatniki skifskogo vremeni basseina r. Tuskar (Poseime)*. Moskva: Pushchinskii nauchnyi tsentr RAN.
- Skoryi, S. A., Bilozor, V. P., Suprunenko, O. B., Kulatova, I. M. 2019. *Selyshcha skifskoho chasu v systemi Velykoho ukriplennia Bilskoho horodyshcha*. Kyiv: TOV “Maidan”.
- Chernenko, E. V., Rolle, R., Skoryi, S. A., Makhortykh, S. V., Gerts, V. Iu., Belozor, V. P. 2004. *Issledovaniia sovmetnoi Ukrainko-Nemetskoi arkeologicheskoi ekspeditsii v 2003 g.* Kiev: Institut arkeologii NANU.
- Shramko, B. A. 1983. Arkhaicheskaia keramika Vostochnogo ukreplennia Belskogo gorodishcha i problema proiskhozhdeniia ego obitatelei. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 23, p. 73-92.
- Shramko, B. A. 1987. *Belskoe gorodishche skifskoi epokhi (gorod Gelon)*. Kiev: Naukova dumka.
- Shramko, B. A., Shramko, I. B., Zadnikov, S. A. 2018. *Zakhidne ukriplennia: zolnyk № 11 (1958 r.)*. Kharkiv; Kotelva: KhNU imeni V. N. Karazina, IKZ “Bilsk”, Maidan.
- Shramko, I. B. 1995. Raskopki na Zapadnom ukreplenni Belskogo gorodishcha v 1994 g. *Drevnosti*, 2, p. 174.
- Shramko, I. B. 1999. Tekhnika konstruirovaniia cherpakov skifskogo vremeni. *Arkheolohichni litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 2, p. 19-20.
- Shramko, I. B., Zadnikov, S. A., Kushnir, A. S. Doslidzhennia dilianky valu na zakhidnomu viizdi do Skhidnoho ukriplennia (rozkop 37). In: Korost, I. I. (ed.) *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha — 2019*. Kyiv; Kotelva: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK, p. 95-109.